

FRIHETSTIDEN OCH GUSTAV III

SVERIGE 1718–1721 – ÖVERGÅNGEN

Bakgrund: 1718 dog Karl XII. Därmed var det slut på det karolinska enväldet. Karls syster Ulrika Eleonora får styra landet med ”råds råde”. 1719 väljs hon till Sveriges drottning mot att hon avger en kungaförsäkran. Enligt denna skall makten till stor del föras över till rådet. Där styr framförallt adeln. Året efter, 1720, så väljs hennes man Fredrik till kung mot ytterligare en kungaförsäkran. I samband med denna försäkran får Sverige en ny regeringsform 1721.

Regeringsform 1721: Kungen, rådet och riksdagen delar makten. Riksdagen utser rådet (och kontrollerar det i stort sett). Riksdagen bestämmer också över skatter, lån och pengarnas användning. Det är de som beslutar om krig och fred. Riksdagen har också möjlighet att påverka förvaltningen och rättskipningen i landet. Riksdagen består egentligen av en mängd olika utskott. Det mest betydelsefulla utskottet är det s.k. sekreta utskottet. De har hand om utrikespolitiken, krigsväsendet och bankväsendet. I detta utskott dominerar adel och präster. Rådet utses av ständerna och det är ansvarigt inför dem. Kungen har i stort sett ingen makt alls. Han har två röster i rådet, utslagsröst om det är jämnt. Mellan åren 1718–1772 innehade den svenska riksdagen den högsta makten. Riksdagen bestod av fyra stånd; adel, präster, borgare och bönder.

Adel: Inom adeln förekom inga val utan alla ätter fick sända en representant till riksdagen.

Präster: Inom prästeståndet så var biskoparna självskrivna ledamöter. Det lägre prästeståndet valde sina företrädare.

Borgare: Borgarståndet valde representanter från städerna - vanligtvis en från varje stad. Dock var det endast de burskapsägande borgarna som hade rösträtt.

Bönder: Ledamöterna inom bondeståndet valdes av skatte- och kronobönder inom olika härader (samtliga frälsebönder, torpare och backstugusittare dvs. det s.k. lant-proletariatet och alla kvinnor saknade rösträtt).

Riksdagen skulle sammanträda vart tredje år, men i praktiken blev det lite oftare. Det fanns trots de inskränkningar som redogjorts för ovan en viss bredd inom riksdagen. Även arbetssättet påminner om vår tids riksdag. Dels bildades det ”partier” med deltagare från samtliga stånd, dels var det svårt för en regering att sitta kvar vid makten om den inte fick stöd av riksdagen.

POLITISKA ”PARTIER” - MÖSSOR OCH HATTAR

Motsättningar då det gällde svensk utrikespolitik kom att leda fram till framväxten av två fraktioner. Den ena fraktionen leddes av en f.d. officer i Karl XII:s här - Arvid Horn. Han ville till varje pris undvika nya krig så han förde en försiktig och sparsam politik som hade som mål att låta Sverige återhämta sig ekonomiskt och leva i fred. Denna linje stöddes till en början av en majoritet inom riksdagen. Med tiden kom denna politik att kritiseras, speciellt av yngre adelsmän ur officers- och ämbetsmannakretsar. De kallade Arvid Horn och hans anhängare för ”nattmössor” för att riktigt understryka hur gammalmodiga och sömniga de var. Själva kallade de sig ”hattar”.

Det fanns inga officiella skrivna partiprogram, men partierna kom att få en viktig roll då det gällde tillsättningen av riksrådet. Utnämningen av riksrådet gjordes vid varje riksdag (skulle träffas i mitten av januari vart tredje år enligt 1720 års regeringsform). Då samlades ett utskott bestående av 24 adelsmän, 12 män från prästerskapet och 12 från borgerskapet. Till varje plats i riksrådet föreslog detta utskott tre stycken namngivna personer. Sedan röstade riksdagen om vilka 12 personer som skulle sitta i rådet. Under frihetstiden började partierna närmare granska riksrådets arbete och de såg till att tillsätta nya riksråd som passade det härskande partiets politik. Detta är ett klart modernt drag. Även ämbetsverken, kollegierna skulle verkställa de beslut som togs i riksdagen. Deras arbete kontrollerades också av riksdagen så att de följde de linjer man där dragit upp.

Vid riksdagen 1738 fick hattarna majoritet i riksdagen och de kunde då överta de viktiga platserna i rådet. Hattarna hyllade Karl XII som den store hjälten. De ville nu få revansch på Ryssland och åter se till att Sverige blev en europeisk stormakt. För att detta krig skulle bli möjligt så tog hattarna kontakt med Frankrike som bidrog med pengar - både till den svenska krigsmakten och till mutor för att bevara hattarnas majoritet i riksdagen. Detta att de tog mutor var en vanlig företeelse under frihetstiden. Partierna var mycket toppstyrda och genom s.k. ”öppna bord” kunde man köpa riksdagsmännens stöd - dvs. riksdagsmännen åt

FRIHETSTIDEN OCH GUSTAV III

och drack gratis mot förväntat stöd i riksdagen. Pengarna till dessa måltider kom ofta från utländska ambassadörer som på detta sätt kom att ha ett stort inflytande över svensk politik.

År 1741 angrep Sverige Ryssland. Fälttåget var illa planerat och stridsviljan bland soldaterna var dålig - kriget blev ett fiasko (trots detta så lyckades hattarna hålla sig kvar vid makten. De skyllde nederlagen på två generaler som dömdes till döden och avrättades...). Sverige förlorade en del av Finland (bl.a. Villmanstrand och Fredrikshamn) vid freden i Åbo år 1743. Det svenska kungaparet Ulrika Eleonora (Karl XII:s syster) och hennes make Fredrik I (av Hessen) var barnlösa. Som en del av fredsvillkoren i Åbo fick Sverige också gå med på att en släkting till den ryska kejsarinnan Elisabeth - Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp valdes till svensk tronföljare.

En följd av det mycket impopulära kriget (och de extra utgifter det förde med sig) mot Ryssland ledde till ett bondeuppror i Dalarna. I maj 1743 tågade 4500 bönder till Stockholm. De soldater som skickades ut för att stoppa dalkarlarna vägrade skjuta på sina landsmän. Vid midsommartid tågade upprorsmännen in i Stockholm. Vid nuvarande Gustav Adolfs torg slog de läger. Riksrådet ”köpte” lite tid genom att förhandla med dalkarlarna. Under tiden samlade man pålitliga trupper som sattes in. Efter en kort strid hade ett 50-tal bönder dömts. De övriga arresterades. 6 av dem dömdes till döden och avrättades inför en stor folkmassa. 40 dömdes till straffarbete vid Carlstens (Marstrands) fästning. Detta uppror, kallat den ”Stora Daldansen” var det sista stora bondeupproret i Sverige. Dock kom den att leva kvar i minnet på folk. Det dröjde innan riksdagens politiker vågade höja pålagorna för bönderna (pålagorna var i stort sett konstanta under 1700-talet).

1751 dör kungen och Adolf Fredrik tillträder. Drottningen, Lovisa Ulrika, är syster till Fredrik den store av Preussen. Hon har svårt att förlika sig med frihetstidens ständervälde i Sverige. 1756 försöker hon skaffa sig och sin man mer makt genom den s.k. hovkuppen - en rojalistisk kupp. Den misslyckas och drottningen tvingas lyssna till en skarp reprimand (tillrättavisning) från ständerna. 1757 blir Sverige indragit i det europeiska sjuårskriget mot Preussen. Kriget går inte bra, men bl.a. tack vare drottningen (Fredrik den store var hennes bror) och hennes medling lyckas Sverige undvika landavträdelser vid freden i Hamburg år 1762. Det politiska livet i Sverige var nu ganska oroligt. En kraftig inflation spär på missnöjet.

1765 kommer ”de yngre mössorna” till makten. Precis som Arvid Horn och hans anhängare 30 år tidigare förordar de sparsamhet med statens medel och fred. Dock skiljer de sig lite från de tidigare mössorna. De får framförallt sitt stöd från de ofrälse stånden och de blir allt mer fientliga mot adeln. År 1766 avskaffas censuren i Sverige och tryckfrihet införs. Motsättningarna mellan de ofrälse och frälse ökar under frihetstidens sista år. De yngre mössorna kräver att adelns ensamrätt till frälsejorden och alla högre ämbeten avskaffas, medan hattarna slår vakt om den gamla ordningen. 1771 dör Adolf Fredrik och hans son Gustav (III) tillträder. Slitningarna i samhället, de utländska mutorna och det faktum att folket är missnöjda med landets riksdag och råd gör det möjligt för Gustav III att förbereda och genomföra en ny rojalistisk statskupp år 1772.

GUSTAV III:S STATSKUPP OCH HANS FÖRSTA ÅR

I augusti 1772 tillfångatar Gustav III riksrådet och partiernas ledare. Egentligen skulle kungatrogna trupper från bl.a. Finland stödja kungens uppror, men motvind fördröjer transporten över Östersjön av soldater. Politikerna i rådet började ana att något skulle hända så Gustav III väljer att improvisera. Han kallade samman officerarna i det kungliga gardet på slottet och höll ett känsloladdat tal inför dem. De stödjer honom och han arresterar därefter rådet och de ledande politikerna. Två dagar senare sammankallar Gustav III riksdagen på slottet. Vaktade av soldater med laddade gevär och artillerister som från borggården riktat sina kanoner mot rikssalen får Gustav III politikerna att godkänna 1772 års regeringsform med tre ljungande ja-rop!¹

¹ 1772 års regeringsform – se nästa sida för mer information

FRIHETSTIDEN OCH GUSTAV III

I början av sin regeringstid är Gustav ganska framgångsrik. Han genomför:

- förbättringar av försörjningen genom att organisera importen av brödsäd och släppa spannmålshandeln fri (mot städernas tidigare monopol).
- en förbättring av Sveriges vägar och effektiviserar postväsendet.
- avskaffandet av tortyr och skär ner på antalet brott som leder till dödsstraff.
- en viss religionsfrihet (1781). Även judar kom att få bosätta sig i vissa städer (Stockholm, Göteborg och Norrköping) och utöva sin tro från år 1782. Kungen ville på detta sätt locka till sig duktiga yrkesmän och skickliga investerare till landet för att främja den ekonomiska tillväxten.
- en uppryckning inom kulturen. Operan och Dramaten byggs i Stockholm. Han instiftar den Svenska Akademin. Ett flertal musiker, konstnärer och författare får ekonomiska understöd av staten genom kungens försorg.

NYTT KRIG, NY STATSKUPP OCH MASKERADBAL...

Det kungliga enväldet för med sig kritik speciellt från de som tidigare innehått makten. För att dämpa missnöjet planerar Gustav ett krig mot Ryssland. Eftersom han ej får starta ett krig så klär han ut några soldater i ryska uniformer och låter dem attackera en finsk gränspostering. Därmed är det fritt fram för kungen att i juni år 1788 förklara krig mot Ryssland. Kriget går dåligt. Detta gör situationen allvarlig för Gustav. I byn Liikala (i Finland) samlas ett antal officerare och de skriver en not till den ryska kejsarinnan Katarina II. De skriver bl.a. att de kan tänka sig att stödja henne om Finland återfår sina gränser före freden i Åbo. Katarina II lovar inget, men de upproriska officerarna går vidare. De sluter ett förbund i Anjala (sydöstra Finland) där de förklarar att;

- kriget är olagligt
- den militära situationen är ytterst kritisk
- det är nödvändigt att söka fred

Naturligtvis är en av de stora orsakerna också det faktum att det är framförallt adeln som sett sin tidigare makt nedskuren. Det finns många adelsmän bland officerarna. Kungen utnyttjar Anjalamännens förräderi i eget syfte. Bland annat så beger han sig till Dalarna där han talar vid Moras sten - precis som Gustav Vasa... Från Dalarna reser han vidare och talar till det ”*svenska folket*”. Under hösten lyckas han stoppa ett danskt anfall mot Bohuslän och Göteborg. Efterhand spricker Anjalaförbundet och Gustav III:s ställning stärks.

Vid riksdagen 1789 lyckas Gustav III med sin nästa ”*statskupp*”. Med stöd av de ofrälse stånden lyckas han driva igenom ett tillägg till 1772 års regeringsform - den s.k. Förenings- och säkerhetsakten (1789).² Detta stärker kungens position väsentligt. Eftersom Gustav hade fått böndernas stöd så kom han att belöna dem genom;

- att ge dem full äganderätt till sina skattehemman (de behövde inte längre pantsätta dem på grund av obetalda skatter)
- att kronbönder fick rätt att lösa in sina gårdar och göra dem till skattehemman
- att adeln förlorade sin urgamla rätt att jaga och fiska oavsett vem som ägde marken

Mycket paradoxalt kom den före detta adelsvännen Gustav III att aktivt medverka till ståndssamhällets upplösning. Ingen person har betytt så mycket... Kriget mot Ryssland kom att pågå till 1790. Genom ett lyckat sjöslag i slutet av kriget kom det att avslutas utan några landförluster. Kriget var slut, men kritiken mot enväldet fortsatte. En sammansvärjning mot kungen kom att växa fram. Det var framförallt yngre adelsmän som deltog i denna. Vid en maskeradbal på Operan den 16 mars 1792 sköts kungen av Gardesofficern Jacob Johan Anckarström. Skotten var inte direkt dödande vilket orsakade förvirring bland attentatsmännen. Dörrarna stängdes och de närvarande fick demaskera sig. Nästa dag greps Anckarström.³ Två veckor senare avled Gustav III av infektionerna som tillstött den relativt enkla skottskadan. Hans son Gustav (IV) var omyndig så nu fick brodern Hertig Karl ta över.

² 1789 Förenings- och säkerhetsakten – se nästa sida för mer information

³ Gustav III låg skadad med allsköns splitter i kroppen gav order om att Anckarström och de andra skulle skonas. Denna order följdes till viss del men Anckarströms liv skonades ej – se nästa sida.

